

і тяжіння. Згідно з цією теорією геометричні властивості (метрика) чотирирівнірного простору-часу не є незмінними, а залежать від розподілу в просторі тяжіючих мас і енергії. Поле тяжіння «викривляє» реальний тривимірний простір і по-різному змінює хід часу в різних точках цього простору, тобто викликає відхилення метрики простору-часу від метрики «плоского» простору-часу, який описується псевдо-евклідовою геометрією і розглядається у спеціальній теорії відносності [5, с.50-51]. Тут виникає інше питання – що спонукає цей простір до розгортання, чия енергія? Відповідь прихована в наступному: момент імпульсу, який «переживають» елементарні частинки, можна розглядати як прояв безмежної життєвої сили природи. Через багатоманітність форм життя та внаслідок дії гравітаційних сил ці життєві імпульси здатні постійно наповнювати безмежний простір речами, конструювати світи.

У цьому контексті сучасний вітчизняний дослідник Ю. А. Бережной зазначає, що квантова механіка являє собою детерміністичну науку, в якій існує принцип причинності, пов'язаний із потенціальними можливостями реалізації наступних подій. Іншими словами, у квантовій механіці причинно пов'язані не окремі події, які реалізуються, а тільки потенціальні можливості реалізації цих подій [7, с.19]. Він робить висновок, що інформацію, здобуту при різних умовах, не можна просто додавати, підсумовувати, складати в деяку просту єдину картину, а вона відображає різні риси єдиної реальності, які відповідають досліджуваному об'єкту [7, с.19].

Виходячи з зазначеного, можна зробити наступні висновки. По-перше, гравітаційні процеси суттєво впливають на ключові характеристики онтоосу. Внаслідок прояву різних типів взаємодії та наявності необхідного запасу енергії утворився Всесвіт, сформувалися галактики, сонячні системи, зірки, планети тощо. Комунікативна природа гравітації проявляється в можливості поєднати протилежності, пов'язати на перший погляд несумісні події, відтворити гармонійний перебіг природних процесів, започаткувати розумне життя, втілити ідеал абсолютної краси – гармонійної краси Всесвіту. По-друге, поки що людська свідомість – єдина в природі «ідеальна розумна субстанція», яка здатна не лише вилучати, сприймати, переробляти різного роду інформацію, а й фіксувати момент встановлення взаємозв'язку з реальністю. Причому інформацію можна вилучити лише за умови, якщо зв'язок встановлено, якщо об'єкти взаємодіють. Момент фіксації (діалог людини й онтоосу) якраз і репрезентує дію гравітаційних сил. Людина не лише «притягує» все нове, а й сама прагне наблизитися до істини.

Бібліографічні посилання

1. **Коперник Н. О** вращениях небесных сфер / Николай Коперник ; [пер. с лат., послесл. и комментарии И. Веселовского под общ. ред. А. Михайлова]. – СПб. : Амфора. ТИД Амфора, 2009. – 580 с. : ил. (Серия «На плечах гигантов. Библиотека Стивена Хокинга»).
2. **Фейнман Р.** Характер физических законов / Р. Фейнман; [пер. с англ]. – 2-е изд., испр. – М. : Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1987. – 160 с. (Б-чка «Квант» Вып. 62.).
3. **Ландау Л. Д. Механика** / Л. Д. Ландау, Е. М. Лифшиц. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1973. – 208 с. (Б-чка «Квант» Вып. 62.).
4. **Колмогоров А. Н.** Введение в теорию вероятностей / А. Н. Колмогоров, И. Г. Журбенко, А. В. Прохоров. – М. : Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1982. – 160 с. (Б-чка «Квант» Вып. 23.).
5. **Яворський Б. М.** Довідник з фізики для інженерів та студентів вищих навчальних закладів / Б. М. Яворський, А. А. Детлаф, А. К. Лебедев ; [пер. з 8-го, переробл. і випр., рос. вид]. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 1040 с.
6. **Шафрановский И. И.** Симметрия в природе / И. И. Шафрановский. – 2-е изд., перераб. – Л. : Недра, 1985. – 168 с. : ил.
7. **Бережной Ю. А.** Лекції з квантової механіки: навчальний посібник / Ю. А. Бережной. – К. : Видавництво «Майстер-клас», 2008. – 448 с.

УДК 141.7

С. П. Харченко

МІСЦЕ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ У КЛАСИЧНИХ ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНИХ ПАРАДИГМАХ

У статті на основі компаративного підходу проводиться філософсько-історичний аналіз специфіки етнокультурних чинників, а також визначаються їх місце та роль з огляду на формування етнокультурних цивілізацій.

Ключові слова: етнокультурний процес, цивілізація, культура, локальна цивілізація, етнокультурна цивілізація.

В статтю на основі компаративного підходу проводиться філософсько-історический аналіз специфіки етнокультурних факторів, а також визначається їх місце і роль в контексті формування етнокультурних цивілізацій.

Ключевые слова: етнокультурний процес, цивілізація, культура, локальна цивілізація, етнокультурна цивілізація.

In the article on the basis of comparative approach the philosophic-historical analysis of the specific of ethnocultural factors is carried out and also their place and role in the context of ethnocultural formation are defined.

The key-words: ethnocultural process, civilization, culture, the local civilization, ethnocultural civilization.

Людська історія показала, що самоідентифікація локальних цивілізацій розпочалася ще в стародавньому світі, де врешті-решт вже окреслилися перші ознаки етнокультурних процесів. Їх трансформація сприяла формуванню західноєвропейської цивілізації. Її становлення відбулося за відносно короткий історичний період. Етнокультурні чинники проявлялися у процесах міграції, змішування етносів та їх мов, асиміляції чужих традицій, культурних цінностей, релігій, творення нових етнічних спільнот. Вони є дещо відмінними від локальної цивілізації, якій також властиві такі ознаки, як мова, культура, релігія, суміжна територія, політичні та інші інститути, економічна єдність тощо. Йдеться передусім про появу етнокультурних цивілізацій у періоди становлення індустріального суспільства та формування націй.

Так, промислова революція XVIII-XIX століть зумовила перебудову світового цивілізаційного простору, внаслідок чого з'явилися обриси цивілізації нового типу. Саме більш конструктивні державні та політичні інститути значною мірою забезпечили досягнення вищої й особливої стадії зрілості етносів, обумовили об'єднання націй, яке здійснилося на основі взаємодії національних культур. Державні інститути сприяли також територіальній і господарській консолідації спільнот та усвідомленню ними своєї відмінності від інших. При цьому основою кожної нації став певний етнос (група людей, що має власний народний чи національний дух).

Нація не є безпосереднім продуктом етногенезу, бо саме на етапі націогенезу через політичні, економічні, культурні державні інститути різномірні етнічні спільноти зазнають суттєвих змін, досягаючи якісно нового рівня інтеграції, притаманного нації. Отже, нацією можна вважати лише ту частину народу, яка свідомо декларує свою приналежність до певного етносу. Особа належить до нації лише в тому разі, якщо вона свідомо визнає її державотворчі устремління, ідеали, самоназву, національну ідею. Серед головних факторів, що забезпечують досягнення нижчими етнічними типами рівня зрілості нації, є етнокультурна і поліетнічна уніфікації. Вони здійснюються через державно-політичні інституції, систему освіти, ринкову економіку. Отже, порівняно з етнічним утворенням, національна спільнота є більш цілісною, бо вона сконсолідована єдиним суспільно-політичним устроєм та єдиною культурою. Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що націотворення можна вважати початком зародження і становлення етнокультурних цивілізацій.

Отже, метою даної статті є соціально-філософський аналіз етнокультурних процесів та встановлення їх місця в сучасних філософсько-історичних концепціях.

Аналіз досліджень і публікацій. Зазначимо, що інтерес до феномена етнокультурних цивілізацій у контексті філософсько-історичних досліджень посилюється в ХХ ст. Найвідомішими у цей час стають філософські концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі, К. Ясперса, П. Сорокіна, С. Хантінгтона та інших. Класиками цивілізаційного підходу до аналізу культурно-історичного процесу справедливо вважають: М. Данилевського, який раніше за О. Шпенглера запровадив теорію культурно-історичного типу самобутніх цивілізацій; О. Шпенглера, який приділив увагу проблемам внутрішньої цілісності соціокультурних проявів окремих цивілізацій; А. Тойнбі, який розглянув всесвітню історію у формі «культурно-історичної монадології» й вказав на взаємодію конкретних цивілізацій. Завдяки цим теоріям термін «етнокультурна цивілізація» набув всеосяжного характеру й актуальності в контексті становлення загальноцивілізаційних процесів.

Видатний російський філософ і соціолог М. Данилевський у своїй праці «Росія і Європа» висуває теорію про існування окремих органічних утворень – «культурно-історичних типів». Він виділив тринадцять культурних типів: єгипетський, китайський, асирійсько-вавілоно-фінікійський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, аравійський, романо-германський, греко-слов'янський, мексиканський та перуанський. Останні є взаємопов'язаними у часі та просторі й одночасно кожен з них живе своїм самостійним життям, має власну історію, власну систему цінностей. Самобутній культурно-історичний тип створює будь-яке плем'я,

якщо це плем'я взагалі за своїми духовними задатками здатне до історичного розвитку, чи сім'я народів. Обидва повинні володіти окремою мовою чи групою мов, досить близьких між собою [1, с.88].

Заслуга М. Данилевського полягає в тому, що він ледь не вперше розглянув проблему цивілізацій під кутом зору їх множинності, а не в якості становлення та розвитку єдиної західноєвропейської цивілізації. Згідно з його концепцією, цивілізація – це пік розвитку культури, доволі короткий час, протягом якого народи виявляють свій духовний потенціал в усіх сферах суспільного розвитку. Мислитель обґрунтовує думку про відсутність спадковості культурно-історичних типів: культури є окремими організмами, між ними не існує ніякої загальної системи цінностей, на основі якої вони б могли об'єднуватися [1, с.87-89]. Культурно-історичні типи протягом історії здійснюють поступ до цивілізації. Вони перебувають у безперервній боротьбі один з одним і з зовнішнім середовищем. Хід історії – це зміна культурно-історичних типів, що витісняють один одного. Деякі з них гинуть, так і не встигнувши здійснити свій розвиток, як це сталося з мексиканською та перуанською локальними культурами.

Культури постають рівноцінними автономними самодостатніми утвореннями, кожне з яких має завершений цикл розвитку: вони народжуються, досягають розквіту й гинуть, тобто проходять низку фаз – від несвідомого періоду через державне становлення і розквіт цивілізації до занепаду. Їх риси не передаються народам іншого типу, хоча певна наступність і не виключена. У різних культурних типах переважає той або інший вид діяльності, наприклад: релігійна – в єврейській культурі; культурна – в грецькій; політична – в римській. Відмінності між культурно-історичними типами полягають саме у повноті втілення цих видів діяльності.

Особливе місце у своїй теорії М. Данилевський відводить слов'янському культурно-історичному типу, адже в ньому об'єднані різні види діяльності (релігійний, культурний, політичний і суспільно-економічний) і тому він є найбільш перспективним щодо керівництва всесвітньо-історичним процесом [1, с.87-89]. Всесвітня історія тут постає не в якості розвитку єдиного людства, не в якості розподілу її на «давню», «середню» і «нову», а як виявлення позитивної діяльності самобутніх культурно-історичних типів, що розвиваються за особливими законами культурно-історичного руху. Періодом цивілізації є час, протягом якого народи, що складають культурно-історичний тип, виявляють найвищий потенціал своєї духовної діяльності у всіх напрямках [1, с.106]. «Історія говорить те ж саме про народи: вони народжуються, досягають різних ступенів розвитку, старіють, дряхліють, умирають – і вмирають не лише від зовнішніх причин» [1, с.74]. Прогрес всесвітньої історії, як виявляється, полягає не в тому, щоб усі народи і культури рухалися до цивілізації одночасно й узгоджено, а в тому, щоб усі вони розвивалися так, як дозволяє їм власна природа. Хоча, на думку М. Данилевського, цивілізація є періодом «виснаження творчих сил» [1, с.106].

Автор критикує європоцентристський підхід до вивчення всесвітньо-історичного процесу, який не враховував розмаїття історичних культур. Він істотно переосмислює традиційне розуміння суспільно-історичного прогресу й вважає, що «безкінечний розвиток, нескінченний прогрес в одному й тому ж напрямку є очевидною неможливістю» [1, с.108]. Отже, загальнолюдський прогрес є занадто абстрактним, а історія не має будь-якої загальнолюдської мети. При цьому різноманітні впливи одного культурного типу на інший не лише можливі, а й фактично неминучі.

У ХХ столітті мультицивілізаційний підхід до історії, вперше системно розроблений М. Данилевським, поступово став одним із пріоритетних. Цивілізаційна модель всесвітньої історії репрезентує її як поліцентричне утворення. Однак багатовимірною цивілізаційною системою М. Данилевського, заснована на позиціях слов'яноцентризму, де слов'янський культурно-історичний тип тлумачився як вища точка, своєрідний фінал, до якого спрямовані вектори попередніх цивілізаційних процесів світової історії, не є бездоганною й тяжіє до прямолінійності.

Ідеї М. Данилевського стали співзвучними з поширеним у європейській науці з кінця ХІХ ст. вченням про історичний процес як сукупність взаємно ізольованих локальних культур, що проходять обмежений у часі та просторі життєвий цикл. Отже, ще однією варіацією теорії культурно-історичних типів є теорія «локальних культур» німецького мислителя О. Шпенглера. Історико-культурологічна концепція О. Шпенглера базується на співвідношенні та протиставленні «культури» й «цивілізації».

У своїй відомій праці «Присмерк Європи» О. Шпенглер зазначає, що цивілізація – це занепад та загибель певної історичної культури. В ній культура вичерпує свій внутрішній потенціал, втрачає гнучкість та динамізм. Падіння Західного світу О. Шпенглер розглядав як «падіння цивілізації». На його думку, одним з основних питань історії постає питання: чи є цивілізація логічним завершенням і кінцем культури. Він визначив цивілізацію, з одного боку, як долю культури а, з іншого, як штучний стан, якого можуть досягти лише найвищі етноси. Цей стан є

завершенням і необхідним кінцем [2, с.47]. Отже, історія культури є здійсненням можливостей останньої. Природа культури має якісний, а не кількісний характер, цивілізація ж рухається тільки вперед. Культура попередніх поколінь – це фундамент, на якому базується сьогодення етнокультурна цивілізація і виростає культура майбутнього.

Мислитель підкреслює, що замість набридливої картини лінійно-образної всесвітньої історії, яку запропонувало людство, можна побачити феномен множинності могутніх культур, яким притаманна первісна сила. Кожна з цих культур має власну форму, ідею, життя [2, с.31]. Цілісність і унікальність кожної цивілізації ставлять природні бар'єри на шляху до діалогу культур.

О. Шпенглер здійснив ґрунтовний перегляд основ європоцентристського розуміння значення історії. Він вважав великими індивідами світової історії не цивілізації, а культури («локальні культури») й визнавав існування «безлічі могутніх культур», а не єдиної загальнолюдської культури. Дослідник називає вісім великих культур, які визначають історичний процес: єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, «аполонівська» (греко-римська), «магічна» (візантійсько-арабська), «фастівська» (західноєвропейська) і культура майя (загублені культури Перу і Кечуа). Він передбачав також виникнення в майбутньому дев'ятої культури – російсько-сибірської. О. Шпенглер визнавав рівність усіх культур, кожна з яких не схожа на іншу. Кожна з цих культур розвивається у власному ритмі, проходячи ряд фаз: народження і дитинство, молодість і зрілість, старість і «присмерк». Вони мають приблизно однаковий строк життя – 1000-1200 років. Кожна з них з часом неминуче переродиться у цивілізацію [2, с.31, 47].

О. Шпенглер також висунув ідею стосовно існування логіки історії, яка, поруч із наявністю випадкових і таких, що не піддаються обліку окремих подій, полягає в можливості метафізичної побудови історичного людства – суттєво незалежного від очевидних популярних духовно-політичних утворень зовнішньої поверхні [2, с.5]. На його думку, «морфологія всесвітньої історії» витікає з принципу, протилежного «морфології природи». Він називає «логікою простору» необхідність причини й дії, а необхідність долі – «логікою часу», що постає фактом глибинної внутрішньої достовірності, яка, в свою чергу, спрямовує міфологічне, релігійне й художнє мислення й становить ядро і суть усієї історії [2, с.11-12]. Так, будь-який елемент культури є компонентом історії. Історія – це розмаїття потужних і цілісних, відносно замкнених самотніх культур, а не єдиний лінійний, поступальний процес.

На прикладі індійської культури О. Шпенглер показує, що разом із власною (брахманською) ідеєю нірвани остання постає найбільш яскравим вираженням повної «неісторичності» душі. Вона ніколи не містила розуміння ідеї «коли» в тому чи іншому вигляді. Тому не існує індійської астрономії, індійського календаря й індійської історії [2, с.16]. Основна ідея полягає в тому, що «людство» перебуває в полоні оман. Власне людство як таке не має жодної мети, жодного плану, так само, як і інші живі сутності: комахи, тварини, рослини. Природне начало тут наділене особливим змістом і практично виключає можливість існування особливих духовних вимірів людини і культури, які претендують на вічність чи трансцендентність. Адже для культури характерні гуманітарні начала, пріоритетність творчих форм – мистецтва, філософії. Для цивілізації ж – передусім техніцизм, мілітаризм, бюрократія, урбанізація, «глобалізація» форм і способів існування. Цивілізація приводить до панування принципу простору над принципами часу, тому людина реалізує свій потенціал у світових війнах, мета яких – глобальне панування над світом держави-переможця.

Стадії цивілізації, на думку Шпенглера, досягла саме західноєвропейська культура, що вже перебуває в «присмерковому» часі. Мислитель, проводячи численні аналогії з культурами минулого, доводить невідворотну загибель західної культури. Падіння західного світу, на його думку, є не що інше, як проблема цивілізації [2, с.47].

Отже, спільним для обох вказаних вище концепцій є заперечення єдності всесвітньо-історичного процесу та неприйняття однолінійної схеми суспільного прогресу. В основі розвитку світової історії, на думку авторів, постають високі культури чи локальні цивілізації, які замінюють одна одну або існують паралельно. Разом з цим, заперечуючи «однолінійність» розвитку історії і визнаючи циклічність як основу всесвітньо-історичного процесу, представники даних теорій вбачали еволюційні начала в розвитку культурно-історичних типів, які обумовлюють ритмічну зміну стадій (фаз): зародження, становлення, розквіт і занепад.

Термін «культурно-історичний тип» стосується народів, що жили в різні історичні часи й виконували різні види соціальної діяльності – релігійну, культурну, політичну, економічну. Іншими словами, з усіх напрямів суспільного життя виділяються головні, визначальні характерні особливості того чи іншого культурно-історичного типу. Звідси витікає розподіл народів на релігійні й культурні (духовні народи), народи-завойовники (політичні народи), народи-виробники (економічні народи). Тому «історичними» називають народи, які відігравали провідну роль

на певному етапі історичного розвитку і чия провідна соціальна діяльність відповідала духові часу. При зміні історичного часу змінюється й роль «історичного етносу» [3, с.4-5].

Щодо концепції А. Тойнбі, яку він обґрунтував у праці «Дослідження історії», то в ній «локальні цивілізації» в якості ключового терміну розглядалися в культурно-історичному контексті. Історичний процес постав відображенням буття окремих локальних суспільств у просторі й часі. На відміну від уявлень О. Шпенглера, в концепції А. Тойнбі цивілізація не має негативного забарвлення і є тотожною культурі. Вона народжується із примітивних суспільств внаслідок різноманітних викликів часу й постає самоідентифікацією культури, що досягла своїх меж [4, с.14].

Автор вважає, що цивілізації розвиваються замкнено, ізольовано, локально, хоча іноді є подібними. Цивілізація як самобутній соціокультурний організм є відображенням різноманітних історичних сценаріїв та соціальних програм. Історичний же розвиток, на думку А. Тойнбі, постає не як лінійний процес, а як розмаїття локальних цивілізацій. Між окремими цивілізаціями існують різноманітні взаємовпливи і широкі культурні контакти [4, с.55].

Отже, цивілізація виникає внаслідок зовнішніх обставин. Вона живе й функціонує виключно завдяки своїм внутрішнім можливостям. Однак, вирішальну роль у становленні та успішному розквіті цивілізації відіграє «творча меншість», яка має творчий потенціал і надихає на творчу діяльність людську спільноту. Внаслідок внутрішніх суперечностей цивілізація може й не досягнути розквіту. Якщо ж вона успішно піднімається, то все одно, рано чи пізно вичерпує можливості росту, оскільки еліта суспільства досить часто перетворюється на замкнену касту і вступає у суперечність із більшістю населення. Вмирає цивілізація тоді, коли відбуваються внутрішні розлади в її функціонуванні [4, с.115-116].

Саме в цій концепції чітко окреслені етнокультурні чинники цивілізаційної ідентичності: релігія, історія, мова, звичаї та культура. Консолідація всіх елементів суспільного життя в етнокультурні утворення відбувається на основі поширення певної релігії. В цьому сенсі виникнення світових релігій постає умовою найефективнішої консолідації людства.

Розвиваючи ідеї О. Шпенглера про циклічність історії, А. Тойнбі розуміє її як послідовну генезу цивілізацій, що проходять у своєму розвитку та занепаді однакові фази: зародження, зростання, катастрофи, розпад і загибель. Якщо О. Шпенглер виходить із заперечення смислової єдності історії, то А. Тойнбі намагається досягти її цілісного бачення, не відкидаючи ідеї поділу її на велику кількість окремих незалежних соціальних організмів – локальних цивілізацій. Концепцію єдності цивілізації, згідно з європоцентристським світобаченням, він проголошує хибною, адже світ є багатоманітним і його неможливо уніфікувати. А. Тойнбі по-різному групує цивілізації. Так, виокремлюються п'ять цивілізацій вищого типу: сучасний західно-християнський світ; православне християнське суспільство Південно-Східної Європи, Росії; ісламське суспільство Північної Африки, Середнього Сходу, від Атлантики до Китаю; індуїстське суспільство Індії; далекосхідне суспільство [4, с.99-104]. Їх еволюція відбувається під впливом не тільки внутрішніх, а й зовнішніх чинників.

Висновки. Соціально-філософський та філософсько-історичний аналіз показав, як виокремлюються наступні цивілізації: (не споріднені з іншими розвинуті) центральноамериканські – майя, мексиканська, юкатанська; андська; (не споріднені з іншими) шумеро-аккадська, вавилонська; єгипетська; егейська; Інду; давньокитайська (цей термін охоплює далекосхідну та перед-Шан цивілізації); сирійська (споріднена з шумеро-аккадською, єгипетською, егейською та хеттською); еллінська (споріднена з егейською); індійська (споріднена з Інду, індуїстською); православно-християнська; західна (споріднені з сирійською та еллінською); ісламська; міссісіпська (сателіт центральноамериканської); південно-західна (сателіт центральноамериканської); північноандська (сателіт андської); еламська (сателіт шумеро-аккадської); хеттська (сателіт шумеро-аккадської); урарту (сателіт шумеро-аккадської); іранська (сателіт спершу шумеро-аккадської, а згодом сирійської); корейська (сателіт давньокитайської); японська (сателіт давньокитайської); в'єтнамська (сателіт давньокитайської); італійська (сателіт еллінської, включно з етрусками); південно-східна азіатська (спочатку сателіт індійської, в Індонезії та Малайї – ісламської); тибетська (сателіт індійської, включно з Монголією і Калмикією); руська (спочатку сателіт православної, згодом – західної); (недорозвинені цивілізації) сирійська (часів гіксосів, затьмарена єгипетською цивілізацією); несторіансько-християнська (далекосхідна християнська) та інші [4, с.99 – 104].

Результатом майбутнього розвитку цивілізацій А. Тойнбі вважав утворення всеїдинної планетарної цивілізації. У процесі зростання цивілізації їй постійно загрожує небезпека переходу в стадію надламу, що, як правило, замінюється стадією занепаду. Занепавши, цивілізація або зникає (єгипетська цивілізація, цивілізація інків), або дає життя новим цивілізаціям (еллінська цивілізація, що породила західне та православне християнство). А. Тойнбі обґрунтовує

можливість порятунку західної цивілізації шляхом посилення релігійно-духовних засад і моральних чинників суспільного життя людей.

Бібліографічні посилання:

1. **Данилевский Н. Я.** Россия и Европа / Н. Я. Данилевский; [сост., послесл. и ком. С. А. Вайгачева]. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
2. **Шпенглер О.** Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2000. – 1376 с.
3. **Блащишин О. М.** Данилевський та О. Шпенглер: дві концепції теорії культурно-історичних типів / О. М. Блащишин // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». – 2001 р. – С. 3-7.
4. **Тойнби А. Дж.** Цивілізація перед судом історії / А. Дж. Тойнби; [пер. с англ.]. – М. : «Прогресс» – «Культура», 1996. – 480 с.